

Un capitalisme agrari amb «rendistes» i «campe- rols»: una aproximació a la dinàmica de la socie- tat local al regadiu valencià durant el segle XIX*

*per Salvador Calatayud i Giner
i Jesús Millán i García-Varela*

L'estudi del poder local al País Valencià durant el segle XIX s'ha centrat d'una manera destacada en les capitals de província. De tota manera, això ha permès detectar la relació entre els grups que controlaren el poder de manera perllongada i la trajectòria seguida per un capitalisme de base agrària i comercial. Aquest ostensible caràcter agrari és fàcil d'observar tant durant l'època d'hegemonia moderada com durant una bona part del període de la Restauració.¹ És aquest agrarisme el que ha dut sovint a remarcar els aspectes continuistes d'una bona part de les xarxes de poder consolidades sobretot a partir del 1843. De la mateixa manera, l'espectacular mobilització confessional i agrarista que visqué el País Valencià en el pas del segle XIX al XX pot fer la impressió d'un cert immobilitisme social i pot dur a explicar aquest fenomen per la perdurabilitat del tradicionalisme popular de la primera meitat del segle.²

En aquest treball es tractarà de destacar sobretot alguns elements estructurals de signe contrari que caracteritzaren els nuclis de poder al País Valencià del se-

* El present treball és inserit en el Projecte d'Investigació *El desenvolupament del capitalisme agrari a l'Espanya Mediterrània: estructures agràries i grups socials al regadiu valencià del segle XIX*, finançat per la DGICYT del Ministeri d'Educació i Ciència (Núm. PB91-0657).

1. Manuel MARTÍ, *La societat valenciana de la Restauració (1875-1914): estabilització del domini burgès i contestació renovada*, dins P. RUIZ TORRES (coord.), *Història del País Valencià*, vol. V, *Època contemporània* (Barcelona, Eds. 62, 1990), ps. 144-147; P. RUIZ TORRES, *Historia del País Valenciano*, vol. VI, *Època contemporània* (Madrid, Cupsa-Planeta, 1981), ps. 63-69; A. PONS PONS i J. SERNA ALONSO, *La ciudad extensa. La burguesía comercial-financiera y su dominación en la Valencia de mediados del siglo XIX* (València, Diputació, 1992).

2. Així ho afirmen Teresa CARNERO i Jordi PALAFOX, *Creixement, politització i canvi social, 1790/1980* (València, IVEI, 1990), p. 20. Sobre la importància de la mobilització confessional de la dreta valenciana en el canvi de segle, J. CANAL i MORELL, *Els militants carlins a la fi del segle XIX. Una aproximació a la base social del carlisme*, dins Josep Ma. SOLÉ (dir.), *El carlisme i la seva base social* (Barcelona, Llibres de l'Índex, 1992), ps. 227-255; i Rafael VALLS, *La Derecha Regional Valenciana. El catolicismo político valenciano (1930-1936)* (València, IVEI, 1992), especialment les ps. 19-62.

gle XIX, la seua capacitat de control social, i les seues possibilitats per a engegar una notable mobilització com a resposta a l'ascens de la conflictivitat cap a finals de la centúria. D'aquesta manera, es destaquen, d'una banda, la importància dels propietaris més dinàmics, capaços d'aprofitar el nou ordre creat arran de la revolució liberal. De l'altra, la complexitat de l'estructura social a les comarques del regadiu valencià, la qual cosa donava unes bases relativament fermes als interessos locals —a l'hora d'entendre's amb estructures de poder superiors— i afavoria amb el temps una certa renovació dels grups de poder. Sota l'aparença d'alguns trets continuïstes, les transformacions del capitalisme agrari valencià semblen haver estat en aquest sentit l'element més destacable. Un estudi del re-fons social de les xarxes de poder al País Valencià hauria de tenir en compte, doncs, els cicles i les estructures d'una societat agrària polaritzada que es transformà, bo i mantenint la importància de formes d'explotació que reservaven un espai clau als *rendistes*, als *camperols* i a tota una sèrie de gestors i prestamistes situats en posicions intermèdies.

1. DESPOSSESIÓ I PRECARIETAT: FACTORS, CONJUNTURES I COMPENSACIONS EN UNA AGRICULTURA RENDISTA DE CARÀCTER INTENSIU

La desposseïció era un fenomen ja molt estès a la darrereria de l'Antic Règim. Especialment als reialencs, on la propietat plena era ben consolidada, l'exclusió d'un volum creixent de població de l'accés a aquesta propietat era norma general. Des d'aquesta realitat, l'aprofundiment dels graus de desposseïció que comportaven els canvis institucionals de la Revolució Liberal ha d'ésser contemplat com la continuació d'una tendència anterior reforçada d'una manera substancial per elements nous, entre els quals la plena mercantilització de la terra ocupa un lloc destacat. Tot això en un context —el regadiu— on no hi havia normalment extensions de terra sense privatitzar, cosa que reduïa les possibilitats d'una *pagesització* que sí que es va donar a Andalusia o a Cantàbria, o el pas de terres buides als llauradors més organitzats, com en el cas de Lleida.³

Malgrat que la quantificació d'aquest fenomen resulta extremament difícil, comencem a comptar amb alguna informació que ens permet d'assenyalar, a grans trets, com va evolucionar. Les xifres, disperses i oscil·lants, mostren valors diferents, però, en qualsevol cas, apreciables per al segle XVIII i per al primer terç del segle XIX: entre un quart i la meitat de la població de nuclis rurals importants no tenia cap propietat agrària. El 32% a Carcaixent el 1723, del 43% al

3. M. GONZÁLEZ DE MOLINA i E. SEVILLA GUZMÁN, *Minifundio y gran propiedad agraria: estabilidad y cambio en la Alta Andalucía, 1758-1930*; dins Pegerto SAAVEDRA i Ramón VILLARES (eds.), *Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX*, vol. 2, *Campesinado y pequeña explotación* (Barcelona, Crítica, 1991), ps. 88-155; J. ORTEGA VALCÁRCCEL, *La consolidación de la pequeña explotación agraria en Cantabria: de campesinos renteros a propietarios en precario*, dins *Ibid.*, ps. 156-172; i E. VICEDO i RIJS, *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del Set-cents. Producció, propietat i renda* (Barcelona, Crítica, 1991).

49% a Alzira el 1768, un 18,5% a Xàtiva el 1787, el 57% a Sueca el 1802.⁴ En el moment de les grans transformacions liberals del Vuit-cents, aquestes xifres s'havien incrementat: mentre als dos primers pobles els valors superaven ja la meitat de la població, i a Xàtiva les tres quartes parts, en el cas d'Oriola assolien entre el 79% i el 88% dels habitants.⁵ A partir d'aquests moments, les xifres continuen augmentant fins a la darrereria del segle, com hem tractat de recollir al quadre I.

QUADRE I. *Evolució de la desposseïció i dels propietaris precaris en tres pobles*

1. *Carcaixent*

	1723	1843	1879	1930-33 ¹
Habitants	3.759	7.280	11.980	15.393
Famílies	939	1.820	2.995	3.848
Propietaris veïns	639	805	955	2.396
Famílies sense terra	300	1.015	2.000	1.452
% del total de famílies	31,9%	55,7%	66,7%	37,7%
Propietaris de menys d'1 ha	-	-	515	1.860

2. *Alzira*

	1768	1830	1860	1889
Famílies	2.097	2.671	2.846	4.500
Propietaris veïns	1.056	1.267	1.082	1.593
Famílies sense terra	1.041	1.404	1.764	2.907
% del total de famílies	49,5%	54%	61,9%	64,6%
Propietaris de menys de 0,5 ha	234	600	370	-

4. F. TORRES FAUS, *L'evolució de l'estructura de la propietat i els cultius en Carcaixent* (València, Facultat de Geografia i Història, 1987), tesi de llicenciatura inèdita; T. PERIS ALBENTOSA, *Propiedad y cambio social. Evolución patrimonial, sistema productivo y dinámica social en el Realengo valenciano (Alzira, 1465-1768)* (València, Diputació, 1989), p. 168; Ana Ma. AGUADO, *Propiedad agraria y transformaciones burguesas. El Señorío de Sueca en la crisis del Antiguo Régimen* (València, Universitat, 1986), p. 115.

5. J. MILLÁN I GARCIA-VARELA, *El poder de la tierra. Movilidad social, formas de explotación y articulación política en el proceso de cambio de la sociedad agraria, 1830-1890*, Memòria d'investigació inèdita, p. 33.

3. *Algemesí*

	1802	1840	1861	1879
Famílies	-	-	1.518	1.826
Propietaris veïns	746	1.282	1.210	1.413
Famílies sense terra	-	-	308	413
% del total de famílies	-	-	20,5%	22,9%
Propietaris de menys de 0,5 ha	263	577	547	677

1. Segons un altre document fiscal dels mateixos anys, el nombre de propietaris veïns seria de 2.009 i el de les famílies sense terra seria de 1.839 (un 47,8% del total).

Font: Per a Carcaixent, F. TORRES FAUS, *L'evolució de l'estructura...*, op. cit.; per a Alzira, T. PERIS ALBENTOSA, *Propiedad y cambio social...*, op. cit., ps. 166-168, i diversos documents de l'Arxiu Municipal d'Alzira (Padrons de Riquesa Rústica, lligalls d'Estadística); per a Algemesí, J.A. DOMINGO BORRÀS, *Estructura agraria...*, op. cit.

Els *cicles de desposseïció* que hom pot assenyalar per al Baix Segura mostren una primera meitat del segle XIX en què l'increment de les propietats precàries va acompanyat d'una estabilització de la desposseïció, relacionada amb l'alça de la mortalitat i l'emigració. A la segona meitat del segle XIX, el nombre dels propietaris insuficients ja no creix, i, en canvi, són cada vegada més els qui no tenen terres, en un context d'escàs creixement demogràfic. La disponibilitat de dades no permet seguir per als casos recollits al quadre i la mateixa cronologia, però sí que ens mostra un estancament o un descens acusat de les propietats molt petites en les dècades centrals de la centúria, acompanyat del consegüent augment de la desposseïció. La darrerietat del segle i, sobretot, el primer terç del segle XX, significaren el final d'una tendència tan prolongada: els percentatges de desposseïts disminuïren notablement, la qual cosa, en una època d'auge demogràfic, significava un augment net del nombre de propietaris; tanmateix, aquest augment es traduïa en una espectacular multiplicació de les propietats precàries o insuficients. El cas de Carcaixent resulta eloqüent; entre 1879 i 1930, els propietaris de menys d'una hectàrea es tripliquen, mentre que l'increment dels desposseïts s'atura. La disminució de la grandària mitjana de les propietats n'era un resultat inevitable.

La intensa desposseïció era, doncs, un component fonamental de les estructures socials a les zones agrícoles de regadiu. Dos factors contribueixen a explicar-la:

A) D'una banda, l'important increment demogràfic d'aquestes àrees d'agricultura intensiva no va anar acompanyat de l'existència paral·lela d'oportunitats, per als conreadors amb poc o gens de terra, d'accedir a la propietat més enllà de l'herència familiar. Així, la reconstitució d'explotacions viables es trobava fortament dificultada per la subdivisió progressiva de les herències, la qual cosa donava lloc a estratègies de reagrupament i, inevitablement, a l'alienació de terres. Aquesta manca d'oportunitats per a la pagesia estava en relació estreta amb el fort impuls que el capital urbà i les oligarquies locals van imprimir a la

demanda de terres fèrtils. Impuls que tenia ja en el segle XVIII una importància decisiva en el context d'una època de creixement agrari i possibilitats de rendabilitat alta, però que es va veure reforçat pel procés revolucionari liberal amb la supressió dels entrebancs a la circulació de terres i, posteriorment, per les noves oportunitats que els mercats europeus oferien a moltes produccions valencianes. Un procés de llarg abast, en èpoques i contextos diferents.

Com vivien les comunitats rurals aquesta penetració d'inversors que afegia nous elements a la ja avançada diferenciació de les estructures socials pre-existents? Pel voltant de 1828, un informe referit a Algemés afirmava: «*Algun tanto de decadencia se nota en Algemés de cincuenta años a esta parte: sobre una tercera parte de sus bienes pertenecen a cleros, comunidades y otros forasteros, bien que algunas de estas enagenaciones [sic] se habían verificado ya antes de la mencionada época.*»⁶ La impossibilitat per als petits conreadors o per als treballadors de competir en la compra de terres sembla haver estat molt accentuada fins, almenys, a finals del Vuit-cents.

Però també en les rompudes de noves terres de secà, l'extraordinària pressió dels inversors benestants deixava en un pla secundari els més desafavorits. En el Baix Segura, les alienacions espontànies de terres ermes —de secà— entre finals del segle XVIII i mitjan segle XIX no van afavorir principalment als qui tenien poc o gens de patrimoni, sinó que, al contrari, reforçaren la gran propietat.⁷ A Alzira, abans de les grans desamortitzacions, la major part de parcel·les d'oliveres i garrofers amb extensió i límits no registrats i, per tant, emprimades en anys recents, eren en mans dels grans terratinents. Per la seva banda, l'emprimament de grans espais de secà com ara el paratge de Pardines a Algemés en el període 1840-1870 va excloure la major part dels possibles compradors locals com a conseqüència del preu de l'establiment-venda que va fixar la batllia i dels costos de reg que calia afrontar.⁸ La conversió de terres de marjal en arrossars o hortes va experimentar el mateix fenomen: a Sueca, on durant les dècades centrals del segle es va produir una extraordinària expansió de l'àrea conreada, la petita propietat es va veure marginada en l'ocupació de les noves terres.⁹ Tanmateix, l'acaparació majoritària de la terra novament emprimada en poques mans no evitava que moltes petites parcel·les anaren a parar als més desafavorits. Fins i tot en algunes zones com l'àrea litoral de Cullera i Tavernes, la major part dels establiments eren petits i beneficiaren principalment jornalers, petits propietaris i arrendataris; malgrat tot, també en aquests casos la gran propietat accedia a es-

6. Citat a J. A. DOMINGO I BORRÀS, *Estructura agrària i actituds polítiques en un poble de la Ribera Alta del Xúquer: Algemés, 1600-1875* (València, Facultat de Geografia i Història, 1990), tesi doctoral inèdita, p. 617. Una situació semblant es comprova a Oriola des del darrer quart del segle XVIII, J. MILLÁN, *Rentistas y campesinos...*, ps. 210-211, 316 i 383-385.

7. J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit., p. 14.

8. J. A. DOMINGO, op. cit., p. 343.

9. J. MILLÁN I GARCIA-VARELA i S. CALATAYUD GINER, *Formas de explotación y mercados de trabajo en la agricultura valenciana de regadío (1800-1930)*, dins Ramon GARRABOU (coord.), *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea* (Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1992), p. 329.

tabliments grans i provocava una polarització que, de fet, exclouia de les noves terres els propietaris intermedis.¹⁰ En definitiva, aquesta poderosa *ofensiva* del món urbà sobre l'adquisició de terres en les zones de regadiu amb major potencial agrari va confirmar la desposseïció per a molts agricultors d'aquelles zones. Es creaven així les condicions per a la subordinació social i política d'un ampli sector rural i per a l'aparició de crisis socials noves.

B) La pèrdua de la propietat dels petits propietaris constitueix l'altre factor determinant del fenomen de la desposseïció. Estretament relacionat amb l'anterior, moltes vegades la multiplicació de propietats precàries o insuficients era el primer pas per a la desposseïció efectiva. El recurs al crèdit, tant per a fer cara a les necessitats familiars com, de manera creixent, per a afrontar un conreu més complex que exigia adobs, llavors, etc., o bé la hipoteca de les terres posseïdes per a poder accedir a altres en arrendament serien alguns dels mecanismes que explicarien tant la precarització com la pèrdua final de la propietat. Aquests mecanismes es veieren reforçats per les noves condicions creades amb la Revolució Liberal (mercantilització plena de les relacions socials al camp, nova legislació sobre desnonaments i hipoteques, nou sistema fiscal, etc.) que significaven la desaparició d'alguns suports tradicionals de l'economia pagesa. Les conjuntures de crisi agrària accentuaven totes aquestes condicions i acceleraven el procés: en especial, la reconversió de conreus davant la crisi de les produccions comercialitzades tradicionals —que va coincidir cronològicament amb la Revolució Liberal— va significar l'empobriment o la ruïna de molts pagesos, alhora que augmentava els graus d'endeutament; per la seva banda, la crisi finisecular va provocar l'agreujament de les conseqüències de l'endeutament i la pèrdua de la propietat, especialment a les zones arrosseres.¹¹

Malgrat les dificultats per a esbrinar aquests processos d'expropiació pagesa, comencem a conèixer amb precisió casos que exemplifiquen alguns dels mecanismes assenyalats. Al Baix Segura, el comte de Pinohermoso es veia afavorit per la seua condició de gran propietari arrendador, cosa que en conjuntures de crisi del primer terç del segle XIX li permetia de quedar-se amb les propietats —de vegades, el domini útil dels emfiteutes del seu senyoriu de Benejússer— hipotecades pels colons com a garantia de l'arrendament. A la mateixa comarca, en canvi, un gran propietari nou com Matías Sorzano feia servir sobretot el seu control del préstec i la seua capacitat de compra.¹²

La desposseïció per aquestes vies poques vegades es reflecteix en els quadres d'estructura general de la propietat, ja que l'increment de propietaris pel creixement demogràfic i les particions hereditàries compensen la desaparició d'altres petits posseïdors. Tanmateix, hi ha casos en què sí que es manifesta una disminució neta del nombre de propietaris: és el que va ocórrer a Alzira o a Algemesí,

10. J. ROMERO GONZÁLEZ i J. CUCÓ GINER, *La estructura de la propiedad de la tierra y los cultivos en la Ribera Baja durante el siglo XIX: el caso de Cullera*, «Cuadernos de Geografía», 24 (1979), ps. 62-65.

11. S. CALATAYUD GINER, *Capitalismo agrario y propiedad campesina. La Ribera del Xúquer, 1860/1930* (València, IVEI, 1989), ps. 77-78.

12. Jesús MILLÁN, *Gran propiedad y pequeña explotación en el desarrollo del capitalismo agrario valenciano. El Bajo Segura, 1800-1850*, dins P. SAAVEDRA i R. VILLARES (eds.), *op. cit.*, ps. 7-33.

on, entre 1840 i 1870, el nombre de propietaris veïns es va veure reduït en la mesura que recullen les xifres del quadre 1. Aquesta reducció és especialment significativa si tenim en compte que, paral·lelament, la superfície conreada continuava creixent, i de manera important en el segon dels casos. La simultània acumulació que es produïa reforçava els patrimonis forasters, però també els d'alguns destacats propietaris locals: és en aquests casos, fonamentalment, on cal suposar que actuaria el crèdit com a instrument d'expropiació.

Les xifres generals aportades més amunt constitueixen només una primera aproximació al fenomen de la desposseïció. Cal introduir matisacions que ens permeten valorar l'abast real del fenomen. La primera i més obvia és la importància de les activitats extra-agràries en aquestes societats rurals. En tractar-se de nuclis de població d'una certa entitat, la presència de la petita producció menestral i del petit comerç és un factor que configurava una economia més diversificada del que faria pensar la dedicació agrària de la major part de la població: així, per exemple, cap a la meitat del segle XIX, els actius no agraris dels municipis de regadiu de la Ribera del Xúquer contribuïen per gairebé un centenar d'oficis distints. Tanmateix, hi ha dues qüestions a tenir en compte. En primer lloc, que la creixent especialització comarcal de l'economia valenciana concentrava les activitats manufactureres en indrets aliens a les zones agràries més avançades: a Alzira, el nombre de menestrals va passar de 267 a 212 entre 1742 i 1852, mentre que la població s'havia incrementat en un 80% (en canvi, les transformacions agràries impulsaven l'augment d'altres oficis: el nombre de transportistes professionals va passar de 6 a 98 entre les mateixes dates).¹³ D'altra banda, la decadència de les activitats manufactureres relacionades amb la seda, especialment accentuada cap a la meitat del segle, va limitar una de les fonts de treball no directament agrari més importants a les zones d'agricultura intensiva. La reducció de les oportunitats de treball independent coincideix, doncs, amb la continuació de l'increment de la desposseïció agrària.

Un altre dels pal·liatius que podien modificar el significat de la desposseïció era l'accés als aprofitaments col·lectius. Ja hem parlat de les dificultats dels petits conreadors d'accedir a la roturació espontània de terres a les àrees de regadiu a la darrerria de l'Antic Règim.¹⁴ Pel que fa als usos pròpiament col·lectius de determinats recursos, les oportunitats semblen ser ja escasses en l'època que considerem, i, a més, decreixents: un cas especialment significatiu és el de l'Albufera de València, espai susceptible de múltiples aprofitaments —pesca, ramaderia,

13. Les xifres de 1742 procedeixen d'E. GIL SAURA i T. PERIS ALBENTOSA, *La societat alzi-
renca del segle XVIII segons l'«equivalente» de 1742*, «Cuadernos de Trabajo de la U.N.E.D.», 4
(1985), ps. 77-92. Les de 1852 procedeixen de l'Arxiu Municipal d'Alzira, 235/ 1-10. L'evolució
fou comparable a Oriola, *vid.* J. MILLÁN i I. MALIÀ, *Especialización agraria y atraso industrial: el
Bajo Segura en el siglo XIX*, «Ayudas a la Investigación. Historia, 1986-1987» (Alacant, Inst. J. GIL-
ALBERT, 1993), ps. 161-163.

14. De tota manera, açò no impedeix que en èpoques posteriors es donés una apropiació de
terres —probablement de qualitat inferior— per aquells sectors: ens és poc conegut i resta per
avaluar, per exemple, el pes que les «roturacions arbitràries», legalitzades en massa en molts llocs
durant les dècades de 1920 i 1930, tingueren en l'important increment del nombre de petits pro-
pietaris registrat des de finals del segle anterior.

cacera—, però que, mitjançant el sistema de l'arrendament, veia reduït el caràcter comunal, ja que n'excloïa els pagesos pobres i es convertia en un àmbit més per als negocis de la burgesia.¹⁵

El factor, però, decisiu per a matisar el significat de la desposseïció era l'accés al conreu de terres mitjançant l'arrendament, ja que el predomini del conreu indirecte en una bona part de les àrees de regadiu valencianes i les mateixes característiques d'aquesta cessió de la terra —petites explotacions—, l'arrendament i la parceria haurien proporcionat a molts pagesos sense terra o a altres amb propietats precàries «oportunitats per a reproduir l'economia familiar».¹⁶ Així, per exemple, a mitjan de segle, més d'un terç dels desposseïts conreaven terres en arrendament a Alzira, en molts casos superfícies per damunt de la propietat mitjana, la qual cosa mostrava l'existència d'una certa capacitat per a afrontar els costos del conreu. A més, com s'ha comprovat en alguns llocs, el destí de molts dels qui perdien la propietat com a resultat dels deutes era el conreu de les terres que havien estat seves.¹⁷

L'àmplia oferta de terres en arrendament va evitar, per tant, que la desposseïció donara pas a una proletarització generalitzada i permanent. El treball assalariat es convertia en l'eixida per a alguns sectors concrets dels desposseïts, en determinades produccions agrícoles i moments de l'any, i es combinava, a més, amb la petita explotació en règim de propietat o d'arrendament, però no va ser el destí obligat del conjunt dels desposseïts. Açò probablement va evitar una polarització social semblant a la d'àrees com Andalusia, però va generar una sèrie de relacions de dependència que tindrien el seu reflex en el terreny polític.

Malgrat tot, la categoria dels *jornalers*, amb tota la imprecisió que aquest terme comporta en les fonts fiscals de l'època, ha tingut una presència significativa en les diverses agricultures de regadiu i al llarg de les diverses etapes de desenvolupament. En un altre lloc ens hem referit a les escasses xifres de què hom disposa sobre la proletarització,¹⁸ així com als àmbits productius en els quals es donava. Des de finals del segle XVIII, per exemple, la colonització de nous territoris a les fronteres de l'Albufera es va fer, en alguns casos, amb el recurs a mà d'obra assalariada.¹⁹ Cap a la meitat del segle XIX, entre un terç i la meitat de la pobla-

15. C. GARCIA MONERRIS, *Rey y Señor. Estudio de un realengo del País Valenciano (La Albufera, 1761-1836)* (València, Ajuntament, 1985), p. 141. Manuel ARDIT, Pròleg a Josep V. CASTELLÓ, *Pescadors, caçadors i ramaders. Un estudi de les economies complementàries a l'Horta-Albufera (1761-1846)* (Catarroja, Ajuntament, 1991).

16. J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit., p. 79.

17. J. MILLÁN, *Antiliberalisme, protesta i subordinació popular al sud del País Valencià. El tradicionalisme polític en el desenvolupament d'una agricultura intensiva*, «Recerques», núm. 16 (1984), ps. 95-118; Analet PONS, *Els contractes d'arrendament al País Valencià. Una anàlisi de protocols notariais*, «Estudis d'Història Agrària», núm. 8 (1990), ps. 175-199; Pilar UTRILLA PORTALES, *El debate sobre la agricultura rentista en el cambio de siglo. Entre la supresión del colonato y la supeditación de la economía campesina en el País Valenciano*, «Al-Gezira», núm. 8 (1992) (en premsa); i amb caràcter general, S. CALATAYUD, J. MILLÁN i Ma. C. ROMEO, *Les transformacions de la societat agrària en el procés de desenvolupament capitalista: el regadiu valencià al segle XIX*, «Recerques», núm. 25 (1992), ps. 125-138.

18. J. MILLÁN i S. CALATAYUD, *Formas de explotación...*, op. cit.

19. Cap a 1761, l'aterrament de 30 ha, pertanyents a la Societat que encapçalava P. Sánchez Tarín, exigia uns dos-cents jornalers diaris; vegeu C. GARCIA, op. cit., p. 143.

ció agrària de zones com el Baix Segura, les Riberes del Xúquer o l'horta de Xàtiva era formada per *jornalers*. Els percentatges més alts que ofereix el cens de 1860 inclouen probablement petits conreadors obligats a proletaritzar-se en alguns moments del cicle agrari. En qualsevol cas, algunes de les noves línies d'especialització agrària —arròs, taronger— o de les velles línies que es mantenien —cànem— exigien la contractació de mà d'obra per a determinades feines. Sembla que aquestes necessitats van poder ser cobertes amb els assalariats de les mateixes zones de regadiu, encara que en alguns casos —com la plantada i la sega de l'arròs— donaven lloc a l'atracció de fluxos temporals de treballadors. Alhora, l'especialització i l'expansió de conreus amb forta dependència dels mercats externs determinava que les crisis es reflectissin immediatament sobre aquests sectors socials proletaritzats. Així, l'emigració com a últim recurs dels jornalers apareix en les més diverses circumstàncies: s'havia fet normal des de les comarques valencianes del sud cap a Algèria al primer terç del XIX; a mitjan segle, amb la crisi sedera, un goteig de pobres afluïa a la ciutat de València; ja en el segle XX, durant la conjuntura de la Primera Guerra Mundial, una quarta part de l'emigració valenciana a França provenia de Carcaixent i Alzira, els dos pobles capdavaners en l'agricultura tarongera.²⁰

2. LA PETITA PROPIETAT AUTOSUFICIENT: ENTRE LA REPRODUCCIÓ I EL BENEFICI

Si la presència d'un ampli sector de desposseïts ja marca una profunda desigualtat en la distribució de la renda agrària, la composició interna dels propietaris mostra també contrastos accentuats. Encara que amb graus de polarització molt diversos segons comarques i pobles, ens trobem davant d'un conjunt de propietaris molt desigual ja en el segle XVIII: la diferenciació interna de les mateixes comunitats rurals i la penetració del capital urbà en serien els dos factors explicatius. En aquesta estructura de propietaris fortament diferenciada, una de les qüestions de major importància que cal perfilar és l'abast dels *agricultors suficients*, és a dir, aquells que vindrien definits per la necessitat de treballar en la pròpia explotació, per la capacitat d'afrontar el conreu directe sense una dependència onerosa del finançament exterior, per la possessió d'un capital d'explotació mínim, normalment constituït pels animals de feina, definit també per les possibilitats d'accés preferent —donades les garanties que oferien unes propietats suficients— a terres en arrendament; i per la contractació ocasional de força de treball. En els estadis inferiors d'aquest sector es podia donar el recurs circumstancial al treball assalariat fora de l'explotació familiar, mentre que entre els superiors trobem, de vegades, la cessió d'algunes terres en arrendament. Per tant, aquest grup se situa entre dues categories conceptuais que no sempre s'han de donar de manera separada: la unitat *camperola* de producció que cerca asso-

20. F. TORRES, *op. cit.*, p.161. J.F. BONMATÍ, *La emigración alicantina a Argelia (siglo XIX y primer tercio del siglo XX)* (Alacant, Universitat, 1988), ps. 23-30, 69-74, 117-120 i 138-141.

lir l'autosuficiència, i la que, per tal d'evitar riscos o disposar d'estalvis, assumix l'explotació de finques complementàries, amb la qual cosa s'acosta al llinar del *benefici*, si més no com a possibilitat. La delimitació de la importància d'aquest sector de propietaris ens sembla fonamental, tant des d'una òptica econòmica per tal de conèixer en quines condicions es produïa la intensificació de l'agricultura, com des de la perspectiva sòcio-política, atès el paper que aquests sectors representarien en l'articulació de les xarxes de poder.

Tanmateix, som lluny encara de poder definir amb precisió els límits d'aquest sector social agrari.²¹ Determinar el llinar de la *suficiència* exigiria un estudi detallat de la rendabilitat dels diversos aprofitaments agraris que no podem abordar ací i que resta com una de les tasques urgents de la historiografia. En absència d'estructures de la propietat elaborades de manera ponderada (combinant extensió superficial, qualitat de la terra i tipus de conreu),²² ens hem de limitar a definir el grup que ens ocupa a partir de la quantitat de terres posseïdes. És un procediment groller que ha de ser pres només com una primera aproximació sotmesa a futures revisions. Així, els propietaris suficients serien els que habitualment s'identifiquen en els estudis d'història agrària com a *mitjans propietaris*. Per a zones de regadiu com les que tracta el present treball, on gairebé tots els propietaris combinen la possessió de parcel·les irrigades amb altres de secà, sembla acceptable que per davall de les 2 hectàrees l'autosuficiència i la reproducció, encara que no impossibles, serien inestables i amenaçades pels avatars demogràfics i les conjuntures agràries.²³ Tanmateix, no hi ha acord —ni comptem encara amb la base empírica adient per a arribar-hi— sobre aquest límit: sovint s'han donat raons per a situar-lo per davall, en 1 ha, o per damunt, en les 3 ha;²⁴ de tota manera, els propietaris de qualsevol d'aquestes extensions, malgrat ésser suficients, serien incapaços «[...] de asumir sin graves dependencias la expansión del cultivo a explotaciones más amplias».²⁵

21. Un intent de classificar la societat agrària del regadiu valencià del segle XIX es pot trobar a J. ROMERO GONZÁLEZ, *La propiedad de la tierra y su dinámica evolutiva en el XIX valenciano*, dins *La propiedad de la tierra en España* (Alacant, Universitat, 1981), p. 96, que estableix les següents categories: 1) jornalers sense terra; 2) petits propietaris o arrendataris de difícil autosubsistència i lligats a l'endeutament; 3) mitjans propietaris autosuficients, que podien prendre terres en arrendament; 4) propietaris i/o arrendataris acomodats, beneficiaris de les desamortitzacions, que arrenden; i 5) nobles i grans propietaris de la ciutat de València.

22. Vegeu l'aplicació de coeficients de ponderació a Llorenç FERRER, Antoni SEGURA i Jaume SUAÚ, *L'estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona durant la segona meitat del segle XIX*, «Estudis d'Història Agrària», 6 (s. d.), ps. 131-156.

23. Els perits encarregats del padró de 1806 a Tavernes situaven en 2 ha el límit entre *jornalers i llauradors*; vegeu J.J. ESTRUCH GASCÓN i I. Ma. ANDRÉS ENGUIX, *Estructura de la propietat a Tavernes de Valldigna, any 1806*, «Estudis d'Història Contemporània del País Valencià», núm. 5 (1984), p. 192. Al Baix Segura, però, l'autosubsistència familiar semblava possible amb menys de mitja hectàrea d'horta, J. MILLÁN, *Gran propiedad...*, op. cit., ps. 11-12. L'homogeneïtzació que ací es fa és purament a efectes comparatius i pot amagar situacions locals força diferents.

24. P. RUIZ TORRES, *Formas de apropiación del excedente agrario a finales del Antiguo Régimen: algunos resultados del análisis local en la Ribera del Xúquer*, dins *Anàlisi local i història comarcal. La Ribera del Xúquer* (ss. XIV-XX) (València, Diputació, 1990), ps. 196 i ss.

25. J. MILLÁN, *Gran propiedad...*, op. cit., p. 12.

D'altra banda, el límit superior no és menys indeterminat, però es podria establir al voltant de les 5 ha: per damunt d'aquesta extensió, i particularment si la propietat inclou un percentatge alt de terres d'horta, el treball del terratinent i de la seva família pot no ésser necessari, i el component *rendista* es pot convertir en una opció capaç d'assegurar un *status* i un nivell de vida alts. Així doncs, anem a operar la hipòtesi de considerar propietaris suficients els posseïdors de 2 a 5 hectàrees, la major part de regadiu.

Podríem afirmar, malgrat la gran diversitat entre pobles, que aquest grup, al llarg del segle XIX i en la major part de la zona litoral valenciana, constituïa entre el 10% i el 20% del conjunt dels propietaris i en pocs casos sobrepassava el 25% del total de terres.²⁶ No és possible, doncs, atribuir una suposada distribució equitativa de la propietat a l'herència de les estructures de l'Antic Règim. El pes dels propietaris mitjans només reflecteix xifres modestes, que són la contrapartida del predomini dels conreadors precaris o insuficients, i mostren la impossibilitat de consolidació durant el Vuit-cents d'una hegemonia pagesa en les estructures agràries de les àrees d'agricultura intensiva: la polarització es mantenia i assolía noves manifestacions. Malgrat tot, el grup dels propietaris suficients mereix una certa atenció, particularment perquè mostra una certa permanència per damunt de les variacions al llarg del temps i constitueix probablement la base social sobre la qual, al segle XX, es produirà en aquestes àrees un progressiu canvi dels sectors dominants.

La presència i la continuïtat dels pagesos benestants han estat, però, diferents segons les zones. Així, s'ha destacat per a àrees com l'Horta de València al segle XVIII la importància dels llauradors consolidats, i J. M. Pérez García ha contrastat aquesta situació amb l'extrema precarietat predominant en una altra àrea d'agricultura intensiva com les Ries Baixes gallegues. El sistema d'herència s'hauria utilitzat —millorant un hereu— com un fre al procés minifundista, evitant l'empobriment malthusià.²⁷ Aquests llauradors haurien acaparat, a més, una part important de les terres cedides en arrendament,²⁸ reforçant així la seva posició en els pobles de les proximitats de la ciutat, en un context en què la pressió de la burgesia agrària per a l'adquisició de terres era alta. Contràriament a l'extrem meridional del País, als regadius del Segura, la impossibilitat de consolidar un nucli nombrós d'emfiteutes sòlids sembla haver estat un tret fonamental ja a l'època de la colonització (des de finals del segle XVII). Un grau de monopoli sobre la propietat de la

26. Albalat 1805, 21, 5%; Albalat dels Sorells 1828, 16,4%; Gandia 1820, 15,9%; Tavernes 1815, 12,8; Benifairó 1806, 12,3; Alboraià 1861, 16,4; Cullera 1836, 16,8%; Carlet 1829, 26,7%; xifres procedents de J. ROMERO GONZÁLEZ, *Propiedad agraria y sociedad rural en la España Mediterránea. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX* (Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1983). A. GIL OLCINA, *La propiedad señorial en tierras valencianas* (València, Del Cenja al Segura, 1979), tracta de relacionar l'herència de la figura jurídica de l'emfiteusi senyorial amb la tendència a la fragmentació de la propietat en el paisatge agrari actual.

27. J. M. PÉREZ GARCÍA, *Creixement agrari i explotacions camperoles a les Ries Baixes gallegues i a l'Horta: un estudi comparatiu*, «Afers», 9 (1990), ps. 39-62.

28. M. ARDIT LUCAS, *Els orígens d'un mite. ¿Fou l'Horta una comarca peculiar?*, «Afers», núms. 11/12 (1991), ps. 86-87.

terra més alt que a l'Horta de València i una major competència per a prendre terres en arrendament serien dues característiques diferencials d'aquesta àrea.²⁹

Per la seva banda, a les Riberes del Xúquer, a finals del segle XVIII, els propietaris autònoms tenien una presència apreciable encara que variable: des del 41% de la superfície alzirenca en mans dels propietaris de 2 a 6 ha, o el 29% en les de la franja entre 2 i 5 ha a Algemesí, fins a les xifres més baixes de Sueca —un 11% de la superfície posseïda pels agricultors d'1,6 a 4,2 ha el 1763—, xifra que s'apropava a les de l'horta de Gandia (13% de la superfície en mans dels propietaris de 2 a 5 ha el 1778).³⁰ En qualsevol cas, al llarg del Set-cents s'experimentava una pèrdua de pes absolut i relatiu d'aquestes categories de propietaris: la xifra de Sueca per a 1801 havia baixat al 9%, i anava acompanyada d'una substancial reducció del nombre de pagesos autònoms, grup que, essent el més nombrós el 1763, va ser el que experimentà una minva més considerable en el període fins a 1801. A Albalat s'experimentaven també ambdues reduccions: de 88 a 68 propietaris suficients entre 1753 i 1805, i la superfície corresponent passà del 23% al 16% del total.³¹

Sobre aquesta situació, al llarg del segle XIX es va produir un altre retrocés —lleuger— del pes relatiu d'aquests pagesos propietaris, malgrat que el seu nombre va continuar augmentant, almenys pel que fa als principals nuclis de la Ribera del Xúquer recollits al quadre II. La superfície posseïda pels pagesos de 2 a 5 ha se situa al voltant del 20-25% del total (tret del cas de Sueca, on les xifres són més baixes), i la reducció experimentada sembla haver-se produït de manera constant al llarg de la centúria. El cas d'Alzira permet avançar el canvi de tendència que es produirà al primer terç del segle XX. En qualsevol cas, el pes social d'aquest sector de propietaris no podia resultar decisiu, atesa la seva importància numèrica dins les societats rurals de què parlem: en cap cas no representen més del 15-20% del total dels propietaris, enmig de l'acaparador predomini numèric dels pagesos dependents i de l'apreciable i creixent concentració de poder econòmic en mans de la reduïda *élite*. Aquesta situació s'agreuja al sud del país: els pagesos amb mitjans suficients per a afrontar de manera autònoma el conreu eren una minoria al Baix Segura, i després de la crisi de principis del segle XIX resultava difícil trobar conreadors solvents per a les terres en arrendament. En canvi, els pagesos relativament benestants de l'Horta de València no van veure amenaçada la seva situació després de les transformacions liberals, la qual cosa es manifesta tant en l'accés a propietats desamortitzades com en l'estabilitat de les finques.³²

29. Jesús MILLÁN, *La formación de un capitalismo rentista. Una aproximación a la dinámica de la sociedad agraria en el Bajo Segura entre comienzos del siglo XVIII y la crisis del Antiguo Régimen*, dins J. PÉREZ i A. ALBEROLA (ed.), *España y América entre la ilustración y el liberalismo* (Madrid i Alacant, Casa de Velázquez / Institut J. Gil-Albert, 1993), ps. 150-151.

30. T. PERIS, *Propiedad y cambio social...*, op. cit., p. 166; J. A. DOMINGO, op. cit., p. 226; i A. MA. AGUADO, op. cit., ps. 110-111.

31. X. ANAYA GALLART i J.F. DOMÈNECH ZARAGOZA, *Estructura de la propiedad a Albalat de la Ribera (1753-58, 1773 i 1805)*, «Estudis d'Història Contemporània del País Valencià», núm. 5 (1984), ps. 172-173.

32. P. RUIZ TORRES, *Privilegi i desigualtat en el món rural, 1780-1870*, «Afers», núms. 11/12 (1991), p. 99. J. MILLÁN, *La formación...*, op. cit., ps. 145-149.

QUADRE II. *Evolució de la presència dels propietaris autosuficients (de 2 a 10 ha) en sis municipis (percentatges respecte al total de propietaris i de superfície)*

<u>Dècada</u>	<u>Algemesí</u>		<u>Alzira</u>		<u>Benejússer</u>		<u>Carcaixent</u>		<u>Oriola</u>		<u>Sueca</u> ¹	
	Prop.	Sup.	Prop.	Sup.	Prop.	Sup.	Prop.	Sup.	Prop.	Sup.	Prop.	Sup.
1800	28	52	18,9	40	-	-	-	-	-	-	40,6	29,7
1830	-	-	22,3	35,6	7,1	36,1 ²	-	-	31,4	13,7	27,5	27,4
1840	20	47	-	-	-	-	19,1	39,1	-	-	-	-
1860	23	43	29,2	36,4	-	-	-	-	-	-	-	-
1870	18	39	-	-	-	-	16,8	39,7	-	-	27,3	25,1
1880	-	-	-	-	10,2	17,3	-	-	29,8	6,4	-	-
1890	-	-	-	-	-	-	13,3	37,7	-	-	25,7	25,6
1930	-	-	36,4	33,3	-	-	-	-	-	-	-	-

1. Inclou només les terres de reg (que eren la major part del terme municipal).

2. Xifres referides només al domini útil, que era d'horta i suposava un 41% de l'àrea conreada.

Font: J. A. DOMINGO, *Estructura agraria...*, op. cit.; J. ROMERO, *Propiedad agraria...*, op. cit.; J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit.;

F. TORRES, *L'evolució de l'estructura...*, op. cit.; Arxiu Municipal d'Alzira i Arxiu de la Comunitat de Regants de Sueca.

Així doncs, sembla que la dinàmica social d'aquestes zones d'agricultura intensiva generava tant possibilitats de precarització i desposseïció, com d'acumulació. Desaparegudes les càrregues senyorials i renovada l'orientació comercial de la producció agrària, el conreu oferia importants possibilitats de guanys, en funció dels diversos aprofitaments i de les conjuntures tant internes com internacionals. Però, alhora, les exigències de capital per al conreu eren cada vegada més grans, sobretot quan la generalització de l'ús d'adobs va alterar els graus de rendabilitat; aquestes exigències feien necessari el recurs al crèdit per a molts conreadors, majoritàriament al crèdit usurer. L'equilibri entre possibilitat de guanys i caiguda en la dependència del crèdit constituïa la frontera inestable entre autonomia i precarietat. Durant una bona part del segle XIX sembla que el nombre dels qui caigueren en la segona superava els qui assoliren o consolidaren la suficiència, però aquests darrers no han de ser negligits.

Per a avaluar precisament la capacitat ascendent d'aquest sector de propietaris, els resultats de la Desamortització de Madoz a les comarques centrals constitueixen un bon observatori. A diferència dels processos desamortitzadors anteriors, en aquesta ocasió no van ser les classes urbanes ni l'oligarquia rural els principals beneficiaris, sinó que fou una heterogènia classe mitjana de propietaris la que va comprar la major part de terres, les quals, a més, constituïen una oferta molt parcel·lada i dispersa. Aquesta classe incloïa sectors ja beneficiats per anteriors etapes de la Revolució Liberal, però també propietaris més modestos. En conjunt, i malgrat que la creació de nous propietaris i el reforçament dels que romanien en una situació precària van ser fenòmens rars, la petita i mitjana propietat van eixir reforçades d'aquest procés desamortitzador, segons ha comprovat A. Pons.³³ En qualsevol cas, aquest procés diferia de la *pagesització* castellana o andalusa, a causa de l'alta pressió especulativa sobre les hortes i el pes reduït que hi tenien els espais per emprar.

En general, cap a finals de segle s'apunten alguns signes de consolidació definitiva d'aquest sector de pagesos suficients i amb mitjans. Al sud del país, la difícil situació que havien patit aquests propietaris començava a ésser remuntada i es configurava un nucli de llauradors capitalistes a la recerca del benefici. A les comarques centrals, les oportunitats creades per la demanda en alça dels nuclis urbans grans beneficiava els propietaris que podien intensificar el treball familiar en explotacions suficients, mentre que l'auge del taronger en zones com les Riberes del Xúquer o la Plana de Castelló assegurava importants guanys als propietaris que podien afrontar la inversió inicial i el temps d'espera relativament improductiva. L'associacionisme en les obres de reg o la difusió de Sindicats Agraris (catòlics) que facilitaven un accés al crèdit i als adobs en condicions menys oneroses que en el passat contribuïren, si no a l'accés a la propietat dels desposseïts, almenys a la creixent solidesa dels agricultors amb capacitat emprenedora al segle XX.³⁴

33. A. PONS PONS, *La propietat a subhasta. La desamortització i els seus beneficiaris: inversió i mercat (València, 1855-1867)* (València, Universitat, 1991), ps. 162-163 i 208.

34. Samuel GARRIDO, *El sindicalisme catòlic a la Safor, 1900-1936. Catolicisme social i polític en una comarca del País Valencià* (Gandia 1987) i la seva tesi *El sindicalisme catòlico-agrari al País Valencià (1906-1923)* (València 1993).

3. LES ÉLITES AGRÀRIES:³⁵ SELECCIÓ, BARREJA I RENOVACIÓ

En aquest darrer apartat ens ocuparem, finalment, del complex i canviant món de les *élites* de propietaris. Una bona part dels estudis referents als efectes de la Revolució Liberal i als de la fi de l'Antic Règim al País Valencià s'han centrat especialment en els canvis experimentats al cim de la jerarquia dels propietaris. Es pot afirmar, doncs, que disposem de més informació pel que fa a les *élites* que no pas de la base de l'estructura social. Ací, però, no ens ocuparem pas de resumir aquests treballs: hi ha alguns balanços als quals es pot remetre el lector.³⁶ La nostra pretensió, més concreta, consisteix a destacar alguns aspectes dels canvis experimentats per les *élites* a llarg plaç, incorporant-hi els resultats d'alguns treballs recents i alguna informació quantitativa nova.

La ruptura introduïda per la Revolució Liberal en la composició de la classe dominant de la vella societat senyorial sembla haver estat profunda: diversos sectors foren desplaçats del poder econòmic i polític, i projectes de transició reformistes foren superats en els primers moments. Això no implicava, però, una oposició clara i perfilada entre dues classes que representaren interessos i objectius definits de bestreta per la seva contraposició. Al contrari, l'avanç dels estudis i les reflexions sobre aquests temes va mostrant la complexitat d'una estructura de classes en la qual la diversitat i la contraposició de plantejaments es pot trobar tant dins dels grups procedents del món privilegiat com a l'interior de les heterogènies classes propietàries del tercer estat. La fi del sistema senyorial va tenir uns beneficiaris que, en part, es trobaven ja entre els sectors econòmicament preponderants sota el vell ordre, per bé que amb diferències de vegades importants, sobretot pel que fa al seu caràcter de terratinents: nobles autòctons o de títol recent, sectors urbans enriquits amb el comerç, les finances i, fins i tot, les activitats manufactureres, i llauradors rics, tant emfiteutes de zones senyorials com propietaris plens a les de reialenc. El mateix dinamisme de la societat valenciana anava afegint sectors nous de comerciants recentment enriquits o de propietaris a qui les primeres manifestacions de la Revolució havien permès de culminar l'acumulació de patrimonis agraris.

Partint d'aquesta triple procedència social anem a considerar les línies generals de l'evolució a llarg plaç de les *élites* agràries valencianes.

A) Les nobleses

En referir-nos a la noblesa, hem de parlar tant de decadència com de mante-

35. L'ús que fem ací del terme *élite* no fa referència als individus que ocupen el poder o realitzen qualsevol tasca política específica, sinó als propietaris de terres més importants (per la quantitat de terres i no necessàriament pel seu grau de riquesa).

36. P. RUIZ TORRES, *Los señoríos valencianos en la crisis del Antiguo Régimen: una revisión historiográfica*, «Estudis d'Història Contemporània del País Valencià», núm. 5 (1984), ps. 23-79; i Jesús MILLÁN, *L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric*, dins P. RUIZ TORRES (coord.), *Història del País Valencià...*, op. cit., ps. 29-76.

niment al llarg del segle XIX. Com que la noblesa no constituïa a l'Antic Règim una classe homogènia i amb uns interessos únics, el destí sófert pels diversos components fou distint i fins i tot contraposat. P. Ruiz³⁷ ha sintetitzat aquesta contraposició d'evolucions distingint tres possibles situacions. Al País Valencià, la gran aristocràcia castellana va perdre amb la Revolució la major part d'un domini territorial ja àmpliament qüestionat pels vassalls des de molt abans. Les restes salvades d'aquest domini es van anar venent al llarg del Vuit-cents per fer cara als deutes i, en finalitzar el segle, aquest sector nobiliari pràcticament havia desaparegut. Per la seva banda, la petita noblesa valenciana, d'origen antic però renovada pels casaments amb burgesos durant els segles XVII-XVIII, i que afegia a les rendes jurisdiccionals la condició de propietària plena d'altres terres normalment de reialenc, va sobreviure a les mesures revolucionàries; situats entre els primers grans propietaris de la nova societat burgesa, des de la segona meitat del segle XIX aquests sectors experimentaren un lent declivi. Finalment, una noblesa valenciana molt recent (finals del segle XVIII i segle XIX), sortida de les files de la burgesia i sense arrelament jurisdiccional, de vegades es va poder adaptar a la situació creada per la Revolució Liberal i va constituir un component fonamental de la nova classe dominant, sempre gràcies a les seues relacions amb les noves fortunes i les formes noves de poder.

Des del segle XVIII, l'objecte preferent en les compres de les nobleses autòctones van ser les terres d'horta amb major potencial productiu, i, particularment, les de jurisdicció reial on no hi havia entrebancs importants al dret de propietat. Així, per exemple, al llarg del Set-cents, uns trenta aristòcrates van comprar terres al terme d'Algemesí, mentre que a les hortes de la ciutat de València cap a 1828 posseïen terres seixanta-un nobles, alguns d'ells amb extensions apreciables, per damunt de les 50 ha.³⁸ Al reialenc d'Oriola, la noblesa de títol —generalment recent i al marge de la gran aristocràcia senyorial— posseïa un terç de l'horta el 1831. Xifres equivalents es podrien trobar a territoris de semblants característiques, però, a més, àrees de senyoria especialment atractives per la seva orientació productiva van conèixer també la penetració de nobles de recent ascens com a propietaris del domini útil: a Sueca, per exemple, quatre dels deu majors emfiteutes al primer terç del segle XIX eren nobles (segons el Padró de Rec de 1834) i encapçalaven, a més, la lluita antisenyorial. A l'àrea d'influència urbana de València, els criteris de rendabilitat de la terra semblen haver dominat per damunt de la situació jurisdiccional del lloc. En general, però, sembla que aquesta penetració fou més aviat irregular fins al segle XIX, com mostren alguns casos a la Ribera Baixa i al Baix Segura.³⁹ En aquests casos,

37. *La aristocràcia en el País Valencià: la evolució dispar de un grupo privilegiado en la España del siglo XIX*, dins *Les noblesses européennes au XIXe siècle* (Roma, Ecole Française de Rome, 1988), ps. 137-163. En aquest sentit i a escala europea: Rudolf BRAUN, *Konzeptionelle Bemerkungen zum Obenbleiben: Adel im 19. Jahrhundert*, dins H. -U. WEHLER (ed.), *Europäischer Adel 1750-1950* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1990), ps. 87-95.

38. J. A. DOMINGO, *op. cit.*, p. 237; J. ROMERO, *Propiedad agraria...*, *op. cit.*, ps. 27-28; J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, *op. cit.*

39. Mariano PESET, *Propiedad y Señorío en la Ribera del Júcar*, dins *Economía agraria e història local* (València, Institució Alfons el Magnànim, 1981), ps. 133-139. J. MILLÁN, *Agricultura y pro-*

la diferenciació social pot haver estat fonamentalment interna a prou llocs de senyoriu fins al *nou assalt* urbà i especulatiu del segle XIX.

Les modalitats de configuració d'aquests patrimonis podien ser molt diverses: un dels casos coneguts més destacats és el del marquès de Jura Real (títol adquirit el 1760 per una família de terratinents eixits del món pagès) que va acumular un considerable volum de terres a Sueca, Cullera i a altres llocs a través de compres directes, però també fent servir els mecanismes de la usura.⁴⁰ Paral·lelament, el marquès de la Calzada, títol concedit el 1797, es va convertir en un dels principals terratinents a Carcaixent a partir de l'enriquiment basat en el comerç i l'especulació sedera en l'àmbit comarcal durant el segle XVIII.⁴¹ En el sud del País Valencià, el notable patrimoni dels comtes de Pinohermoso, senyors jurisdiccional de Benejússer, es va ampliar a través de compres i de l'adquisició de terres hipotecades a termes municipals de reialenc;⁴² a partir de la Guerra del Francès, aproximadament, va haver-hi un canvi d'estratègia i es va passar a incrementar el domini consolidat a través de la desposseïció del domini útil dels propis emfiteutes del seu senyoriu. Per la seva banda, l'adquisició de béns desamortitzats com a forma de constitució o ampliació de patrimonis, a cavall de les transformacions revolucionàries, vendria exemplificada per la trajectòria dels barons de Casanova (títol de 1803), que, des d'uns orígens comercials i industrials, es van convertir en grans propietaris (i actius transformadors dels conreus) a través de la participació com a compradors en les successives desamortitzacions des de finals del segle XVIII fins als anys 1830-1840.⁴³ Finalment, en una data tan tardana com els anys 1860, el marquès de Llanera va arribar a adquirir gairebé la meitat del terme de Xirivella comprant les terres a petits pagesos en dificultats per la crisi de la seda i el cànem.⁴⁴

Foren bàsicament processos d'acumulació com aquests, iniciats al segle XVIII, els que permeteren la presència destacada d'un determinat tipus de nobles en l'élite de la societat agrària del Vuit-cents: almenys catorze dels cinquanta propietaris més poderosos de la província de València el 1860 eren aristòcrates, i si atenem només als deu primers, trobem la meitat amb títol nobiliari: els marquesos de la Scala, de Jura-real, de Prado Alegre i de Villescás, i el duc de

piEDAD de la tierra en la colonización señorial. Bigastro (1779-1826), «Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea», núm. 5 (1986), ps. 28-29 i *La formación...*, op. cit., ps. 151-152.

40. R. MATOSES CUQUERELLA, *Al voltant dels comportaments de la burgesia rural en els seus orígens: el cas de D. Pasqual Castillo i March*, «Ullal», núm. 2 (1982), ps. 24-31.

41. P. MOLAS RIBALTA, *Títulos de hidalguía en el setecientos valenciano*, dins «Hidalgos» et «hidalguía» dans *l'Espagne des XVIIe-XVIIIe siècles* (París, E.C.N.R.S., 1989), ps. 194-195.

42. Jesús MILLÁN, *La formación...*, op. cit., ps. 149-156; i *El poder de la tierra...*, op. cit.

43. J. BRINES BLASCO, *La desamortización eclesiástica en el País Valenciano durante el Trienio Constitucional* (València, Universitat, 1978); i Ma. C. ROMEO MATEO, *Formació d'un patrimoni familiar i gestió burgesa de la terra: els Belda i la desamortització de Godoy a València*, «Recerques», núm. 20 (1987), ps. 197-220.

44. Covadonga TIRADO, *Gran propiedad y arrendatarios en l'Horta de València. Un caso particular: Xirivella en la segunda mitad del siglo XIX*, «Estudios d'Història Contemporània del País Valencià», núm. 8 (1990), ps. 95-111.

Pastrana. Nogensmenys, les restes dels grans dominis senyorials del passat, encara que profundament minvades, representaven alguns patrimonis importants: les terres del duc de Pastrana procedien de la senyoria d'Alberic i Gavarda, que havia detingut el duc de l'Infantado. I algun altre membre de l'alta noblesa castellana com el duc d'Híjar havia retut a l'antiga senyoria de Sollana propietats suficients per a situar-lo en el lloc dissetè dels principals contribuents provincials.

En conjunt, el protagonisme d'aquesta noblesa com a gran propietària de terres, consolidat inicialment amb la Revolució Liberal, va patir un intens procés de selecció i, també, d'erosió al llarg de la segona meitat del segle XIX. Malgrat que la supressió de les vinculacions va donar lloc a la desintegració d'alguns patrimonis nobiliaris ja en el Trienni, sembla que és al darrer terç del segle quan hom pot parlar d'una tendència a la pèrdua de posicions de la noblesa propietària. Almenys així ho mostra el cas més conegut, el de l'Horta de València: entre 1868 i 1890 significats aristòcrates com el baró de Santa Bàrbara, la duquessa d'Almodóvar o el marquès de San Joaquín —ells o els seus hereus— van vendre importants quantitats de terres; el període del Sexenni sembla que va ésser especialment pròdig en aquestes operacions.⁴⁵ Dades corresponents a altres llocs confirmen aquesta cronologia general: a Oriola, la noblesa, que controlava el 1831 el 26% de les terres, cap a 1880 en posseïa només el 16%. A Xàtiva, un antic terme de reialenc com Oriola, la noblesa de títol no arribava a controlar el 6% de la terra a mitjan segle XIX.⁴⁶ Els dos casos recollits al quadre III, corresponents a zones de regadiu pròxim a València, permeten, a més, seguir l'evolució amb algun detall i mostren com, després d'un increment en termes nets de les adquisicions de la noblesa durant les dècades centrals del segle, des dels anys seixanta el retrocés és apreciable.

Tanmateix, es fa palès també que aquesta decadència de l'aristocràcia propietària va ser lenta, sobretot si ho comparem amb el ràpid esclavament de la seva condició senyorial: el procés iniciat en aquestes dates es prolongaria al llarg del primer terç del segle XX i no culminaria fins a les dècades de la postguerra. A. Gil Olcina i G. Canales han assenyalat nombrosos exemples de liquidació de patrimonis nobiliaris al sud del País Valencià durant aquestes dates i han destacat el rerefons d'aquest procés: en haver assolit la total disponibilitat sobre els béns desvinculats, molts nobles afectats pels deutes començaren a vendre unes terres que, a més, es veien ja també continuadament subdividides per les

45. J. ROMERO, *Propiedad agraria...*, op. cit., p. 246; i P. RUIZ, *Privilegi i desigualtat...*, op. cit., p. 91.

46. J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit.; i Arxiu Municipal de Xàtiva, Amillarament de 1860, núm. 1.172, elaboració pròpia.

QUADRE III. *Propietat agrària de la noblesa**Algemesí*

	1802	1844	1861	1879
nombre de nobles	13	11	13	9
extensió (ha)	94	119	157	147
% de la superfície total	3,9	4,2	4,8	4,2

*Sueca**

	1834	1870	1895	1913
nombre de nobles	4	8	6	5
extensió (ha)	435	868	762	532
% de la superfície total	11,7	13,8	10,2	7

* Les xifres de Sueca arrebleguen només els nobles existents entre els propietaris de més de 15 ha de regadiu.

Font: J. A. DOMINGO, *Estructura agraria...*, op. cit., p. 238. Arxiu de la Comunitat de Regants de Sueca, Padrons de Cequiatge.

herències.⁴⁷ I això en un context en què la petita propietat començava a afirmar-se en bona mesura a través de l'adquisició d'aquestes grans heretats: el fet que l'explotació directa o el gran arrendament foren, en general, excepcionals en aquestes propietats, afavorí una proliferació de famílies d'arrendataris que, gradualment i en condicions força desiguals, varen acabar tenint extensions majors o menors de terra. Així ho mostren les modalitats de venda: les 15 ha que el marquès de Boil va vendre el 1904 a Algemesí van ser comprades per vint paguesos de la localitat, mentre que les 20 ha liquidades pel comte de Santa Coloma el 1933 anaren a mans de gairebé seixanta compradors.⁴⁸

B) Els propietaris urbans

Ja hem assenyalat més amunt com la profunda diferenciació interna de les comunitats rurals va anar acompanyada per una penetració del capital urbà que va posar en mans de propietaris forasters una bona part de les terres a la majoria de zones de regadiu. Aquesta penetració assolí ja proporcions importants en iniciar-se el segle XVIII, però es va anar incrementant al llarg d'aquesta centúria i, en arribar els canvis revolucionaris de la primera meitat del segle XIX, va rebre un impuls nou amb la promoció de sectors socials distints dels ja consolidats fins aleshores. El fenomen ha estat comprovat una vegada i una altra pels estu-

47. A. GIL OLCINA I G. CANALES MARTÍNEZ, *Residuos de propiedad señorial en España. Perduración y ocaso en el Bajo Segura* (Alacant, Instituto Juan Gil-Albert, 1988).

48. Arxiu Municipal d'Algemesí, Apèndix de l'Amillament.

dis locals sobre estructures de la propietat, però en poques ocasions s'ha intentat abordar-lo des d'una perspectiva més global i considerant, a més, que aquesta difusió de les inversions urbanes no tingué el mateix significat social i econòmic al llarg del prolongat període que va fins a principis del segle XX.

Un treball recent, però, constitueix un interessant punt de partida en aquest sentit. R. Franch i F. Andrés⁴⁹ han establert per a 1805 la projecció de les classes urbanes de la ciutat de València sobre la propietat agrària de diverses zones de les comarques centrals. La primera conclusió d'aquest treball és la gradació de la presència dels inversionistes urbans que s'estableix en funció de la distància respecte a la ciutat: mentre a la comarca circundant de l'Horta els residents a València assoleixen en alguns casos més del 60% de la renda agrària dels pobles, aquests valors baixen lleugerament en tractar-se de la Ribera Baixa (al voltant del 40% de valors màxims) i encara més a la Ribera Alta (30-40%); les comarques de secà més allunyades a penes reben inversors urbans en aquesta data. Tanmateix, aquesta gradació no depenia només de la proximitat entre la residència dels propietaris i les seves terres, sinó que hi va intervinde de manera important el tipus d'agricultura: la preferència per les terres d'arrossar —tal vegada el conreu amb una rendabilitat més favorable en el canvi de segle— explica la major orientació cap a la Ribera Baixa en relació amb altres zones que no restaven més allunyades de la ciutat de València.

Tret de les hortes periurbanes, van ser, doncs, les terres properes a l'Albufera, ja en conreu o més sovint per dessecar, les més atractives per al capital urbà. L'apropiació d'aquestes terres es va fer a través de diverses vies. Pel que fa a les zones sota el control del Reial Patrimoni, i malgrat que es van fer concessions de grans extensions (superiors a 100 ha en algun cas) a un sol comprador, es tendia a evitar aquestes operacions clarament especulatives i es preferia la concessió a qui assegurara una ràpida transformació al conreu. Aquesta actitud va afavorir en ocasions pagesos dels pobles propers, però, a mig plaç, segons C. García Monerris, la dinàmica econòmica va dur —a través de l'endeutament o de les dificultats d'aquests petits emfiteutes— a una concentració del domini útil en mans dels sectors urbans capitalitzats.⁵⁰ Per la seva banda, a la zona de Sueca, el titular del domini directe —l'Ordre de Montesa— va seguir una estratègia diferent, privilegiant els compradors estranys a la comunitat.⁵¹

En conjunt, si atenem a les conclusions de Franch i Andrés, els principals inversors urbans d'aquestes primeres etapes anteriors a la Revolució Liberal —comerciants, sobretot— van constituir uns patrimonis que es componien de nombroses parcel·les molt disperses —sovint per termes municipals allunyats entre ells— i sovint de mides reduïdes. La noblesa amb títol i terratinent, per contra, detenia (a banda de les seves rendes eventuais d'origen jurisdiccional) patrimo-

49. Ricardo FRANCH i Fernando ANDRÉS, *Incidencia de las clases urbanas de la ciudad de Valencia en la distribución de la renta inmobiliaria del área central del País Valenciano a finales del Antiguo Régimen*, «Saitabi», XL (1990), ps. 43-66.

50. C. GARCÍA MONERRIS, *Terratenientes y colonización de los límites de la Albufera de Valencia: análisis de los «Memoriales de Ventas (1769-1805)»*, «Estudis», núm. 10 (1983), ps. 135-150.

51. A. Ma. AGUADO, *op. cit.*, p. 99.

nis més grans i més concentrats en un sol poble o en pobles d'una mateixa comarca. En llocs com Oriola, la penetració més tardana de compradors forasters —finals del segle XVIII i principis del XIX— no va ser protagonitzada pels comerciants, sinó per un tipus de propietaris de caràcter més tradicional (oligarques privilegiats urbans, militars, buròcrates) en funció d'un alt grau de bloqueig en el mercat de terres. I, en general, sembla que les adquisicions de terres per homes de negocis al segle XVIII afavoriren una mena de gent que no hem de confondre amb les noves fortunes del segle XIX; en aquest darrer cas —el financer J. Campo en seria un bon exemple— es tractava d'homes de negocis que no s'havien aventurat gaire pel mercat de terres abans de la Revolució.⁵²

Per a dates posteriors en el segle, resulta difícil establir un punt de comparació amb les xifres de 1805: la informació de què hom disposa no fa referència als mateixos pobles que estudien els dos autors assenyalats, i quan ho fa, la manca d'homogeneïtat de les xifres (Franch i Andrés parlen de percentatges de la renda agrària, mentre que la majoria d'estudis locals es refereixen a percentatges de la superfície) no permet establir la comparació. Ens hem de conformar, doncs, amb apreciacions generals que, en qualsevol cas, mostren una tendència sensible a l'increment del control dels heterogenis inversionistes urbans sobre les terres de les comarques de regadiu. Així, a títol d'exemple, de l'àrea regada per la Sèquia Reial del Xúquer cap a 1860, els propietaris residents a València acaparaven en molts pobles més de 50% de la superfície, arribant en casos com el d'Albal al 68% o el de Beniparrell al 73%.⁵³ Quan hom disposa d'informació per a diverses dates al llarg del segle, les xifres mostren una progressió constant, tal i com es reflecteix al quadre IV.

QUADRE IV. *Percentatges de terres posseïdes pels propietaris residents a València i Madrid*

<i>Any</i>	<i>Algemesí</i>	<i>Any</i>	<i>Sueca</i>	<i>Any</i>	<i>Alzira</i>
1681	7,73	-	-	-	-
1802	23,96	1800	14,4	1802	26,9
1845	24,96	1834	29,5	1838	18,6
1861	32,08	1860	50,2	1861	26,6
1879	33,79	1890	51,3	-	-

Nota: En el cas d'Algemesí s'inclouen també els residents a altres capitals de província.

Fonr: J. A. DOMINGO, *op. cit.*, ps. 260 i 406; J. MILLÁN I S. CALATAYUD, *Formas de explotación...*, p. 331.

52. Isabel BURDIEL, *La política de los notables. Moderados y avanzados durante el Régimen del Estatuto Real (1834-36)* (València, IVEI, 1987); i Ma. Cruz ROMEO, *Entre el orden y la revolución. La formación de la burguesía liberal en la crisis de la monarquía absoluta (1814-1833)* (Alacant, Ins. J. Gil-Albert, 1992).

53. Roland COURTOT, *Irrigation et propriété citadine dans l'Acequia Real del Jucar au milieu du XIX siècle*, «Etudes Rurales», 45 (1972), p. 45.

Els casos d'Algemesí, Sueca i Alzira, a més, suggereixen que les dècades centrals del segle foren decisives per a consolidar la penetració dels anteriors inversors urbans i per a obrir pas a l'arribada d'altres de nous; tot això en relació amb l'ampliació del mercat de terres fruit de les desamortitzacions, però també amb el procés de pèrdua de la propietat local a què ens hem referit en un apartat anterior. Fins i tot en zones allunyades de l'àrea d'influència urbana de València, aquesta cronologia es reproduïx: a Benejús (Baix Segura) la burgesia forastera va passar a posseir del 25% al 38% entre 1831 i 1860, i als voltants de 1888 posseïa un 34% del domini útil. En qualsevol cas, en els moments finals de la Revolució Liberal trobem en prou casos una amplíssima apropiació de la superfície agrària per sectors procedents de l'economia urbana. Apropiació molt significativa perquè es donava en un àmbit geogràfic cada vegada més ampli: la inicial concentració en comarques més pròximes a la capital es va anar estenent per la Ribera Alta —en relació amb les possibilitats que oferia aquesta comarca per al taronger—, el Baix Palància i el Camp de Llíria —amb un tipus peculiar d'explotacions integrades de grans dimensions i dedicades al policultiu comercial—, i, més enllà, per comarques estrictament de secà com els Serrans o la Vall d'Albaida, amb l'auge de la viticultura. Quan més ens allunyem de la ciutat de València, a més, la presència d'inversors procedents d'altres grans ciutats peninsulars s'incrementa: així, en l'extrem sud del País Valencià, a Oriola, els propietaris procedents de Madrid, Múrcia o Alacant acompanyaven els valencians. A favor d'això, jugaven dos factors: l'ampliació de la demanda de terres i l'emigració als grans nuclis urbans de moltes fortunes locals, integrades de vegades en els grans cercles de la política i la societat espanyoles (els marquesos de Cáceres o Molins en serien dos exemples). D'altra banda, en parlar de capital urbà s'hi hauria d'incloure el procedent de les ciutats valencianes intermèdies que havien mostrat una capacitat notable per a generar processos d'acumulació: un cas a tall d'exemple el constituïria Luis Valier, comerciant de Gandia que des de finals del segle XVIII va adquirir terres a Sueca i a altres llocs fins al punt de convertir-se en un dels primers propietaris del partit de València.⁵⁴ En conjunt, es tracta d'una projecció de la ciutat (base de les relacions comercials i creditícies que movien l'agricultura del regadiu valencià) sobre el camp d'extraordinari abast i que demana urgentment estudis monogràfics.

Durant el darrer terç del segle XIX, aquest avanç de la propietat d'origen urbà va continuar; però, si atensem als casos recollits al quadre IV, a un ritme molt menor. Sembla clar que a finals de la dècada dels seixanta es produeix un *gir agrarista* en les estratègies inversores de la classe dominant valenciana com a conseqüència tant de la fallida financera de 1866 que va portar a l'abandonament de projectes i inversions urbanes, com dels canvis polítics del final de l'època moderada que impossibilitaren mantenir un model d'acumulació vinculat al deteniment dels mecanismes administratius.⁵⁵ Tot açò no va acabar amb la

54. A. Ma. AGUADO, *op. cit.*, p. 128.

55. J. AZAGRA ROS, *La Valencia de Campo: articulación política de una nueva sociedad*, dins *El marqués de Campo. 100 años después* (València, Ajuntament, 1989), ps. 223-239, en particular les ps. 234-236.

compatibilització de negocis característica de l'etapa anterior, però sí que en va provocar una reestructuració amb la qual els guanys procedents de l'agricultura passaren a tenir un lloc més central en l'estratègia dels inversors. A més, una altra diferència amb el passat sembla marcar-se en els primers moments de la gran expansió de la vinya i el taronger als inicis de la Restauració: la pervivència de la renda s'acompanyava ara d'unes inversions i una intervenció més actives del propietari. Caldria precisar, però, cap on va anar el renovat flux de capital. Les respostes poden ser dues: d'una banda, cap a zones distintes d'aquelles peoneres de l'agricultura intensiva en les quals havien tingut lloc les tradicionals inversions: la vinya o els mateixos conreus de regadiu podien ser els objectius cercats. De l'altra, cap a la transformació de terres de secà ubicades a la vora dels grans perímetres del reg tradicional i adquirides ja en etapes anteriors: l'expansió del taronger a partir de les costoses instal·lacions del reg de pous seria en aquest cas l'objectiu. El resultat constituïria una nova intensificació del domini urbà sobre l'agricultura; un exemple: al primer terç del segle XX, a Corbera, el 83% dels tarongerars nous —plantats fora de les terres d'horta— pertanyia a propietaris forasters.⁵⁶

La crisi dels anys vuitanta degué provocar alguna inflexió en una expansió de les inversions urbanes que havia constituït una vertadera *febre*. Si no podem parlar de caigudes importants en les rendabilitats dels diversos conreus —exceptuant el vi amb l'aparició posterior de la fil·loxera—, almenys les exagerades expectatives generades en anys anteriors es van veure moderades.⁵⁷ Desconeixem com açò va influir en el flux d'inversions urbanes. R. Courtot afirma que a partir dels anys vuitanta l'apropiació ciutadana de terres d'horta s'estanca i en entrar en el nou segle comença a retrocedir, reorientant-se encara més cap a la plantació d'horts de tarongers.⁵⁸ Per la nostra part, hem assenyalat en un altre lloc que les dificultats generades per la crisi afectaren sobretot els petits propietaris i els arrendataris: la constitució de nous grans patrimonis o el reforç d'altres ja existents en van ser una conseqüència.⁵⁹ Malgrat açò, la tendència a la concentració de la propietat i a la desposseïció es va detenir al llarg del primer terç del segle XX. L'evolució, però, és complexa (i exigeix estudis més acurats): les inversions urbanes no es van interrompre, sinó que es començà a produir una substitució de vells propietaris urbans per uns altres de nous, alhora que es

56. Roland COURTOT, *Camp i ciutat a les hortes valencianes* (València, IVEI, 1992), ps. 127-144.

57. «... On all sides powder and dynamite were being employed in clerling the soil of rocks, in order to plant vines and fruit trees. The citizens devoted themselves to this work equally with the country people. The merchand and industrial liquidated their capital to purchase farms and to make plantations. The lawyer, the doctor, the office clerk, hoarded their means, and went into the country on Sundays to plant, also, their vineyard or garden... The result being that, in a few years, millions of pesetas and much activity ad been invested in the soil. When, however, the moment came to gather the harvest, the disillusioning was great... The capital was not lost, but it remained wasted.» Informes consulars britànics. Report, núm. 613 (1889).

58. R. COURTOT, *op. cit.*

59. J. MILLÁN i S. CALATAYUD, *Formas de explotación...*, *op. cit.*

consolidava el dualisme que suggeria el text consular citat més amunt: grans propietaris capaços d'adquirir superfícies importants i fer de l'agricultura una sòlida font d'ingressos, enfront de petits inversors —noves classes mitges sortides de la creixent complexitat de l'economia dels serveis de la ciutat de València— que aspiraven a la possessió d'una reduïda extensió de tarongers per a participar en un negoci en auge sense implicar-se en la gestió directa de la terra. Tant en un cas com en l'altre, és freqüent no trobar en els nous propietaris cap lligam anterior amb l'agricultura: l'origen plenament urbà dels capitals es fa així palès.

C) *Les élites locals*

El pes de les *élites* locals en l'estructura social d'un poble o d'una comarca varia en funció de les característiques particulars del nucli de què es tracte. D'una banda, hi ha els centres urbans que han tingut històricament una capacitat d'irradiació —administrativa, mercantil, o d'apropiació directa de riquesa agrària— sobre una comarca o un territori més extens: seria el cas d'Oriola, Gandia, Xàtiva o Alzira; l'existència de sòlides oligarquies locals amb influència comarcal ha estat una constant d'aquests llocs. En l'extrem oposat trobem les petites poblacions, d'escàs potencial demogràfic i nul·la capacitat per a desenvolupar una *élite* local enfront de la penetració normalment determinant de propietaris forasters. Entre ambdós casos, hom podria distingir nuclis intermedis, amb funcions estrictament agràries, on es desenvolupen oligarquies que també es poden projectar cap al seu entorn més immediat amb la compra de terres, i, fins i tot, assolir un poder econòmic i polític notable: casos com els de Carcaixent o Alberic, que més endavant comentarem, en serien bons exemples. És obvi que el concepte d'*élite* local tindrà distints significats segons el tipus de nucli a què ens referim. Tanmateix, ni per espai ni per disponibilitat d'estudis adients podem utilitzar ací aquesta distinció: les nostres consideracions tindran un caràcter general, malgrat que la pràctica totalitat de referències ho seran del primer i del tercer dels tipus assenyalats.

La configuració de les *élites* locals a partir de la progressiva diferenciació social de les comunitats rurals és un procés històric de llarga durada en el qual ací no entrarem. Tan sols ens agradaria ressaltar, per al període que comença a la darrereria de l'Antic Règim, tres probables orígens socials d'aquests sectors locals dominants. En primer lloc, la petita noblesa no titulada pot constituir un element procedent de la societat estamental i integrat en la nova estructura de classes que es va obrint pas. A més dels sectors secularment vinculats a l'ocupació de càrrecs municipals, al segle XVIII es van donar molts casos d'ennobliment de notables rurals que aspiraven a consolidar, amb la protecció del privilegi, una posició econòmica preeminent. Tanmateix, sembla que aquest món de nobles locals sense títol sovint no pogué evitar entrar en una certa decadència ja a les portes de la Revolució Liberal; almenys així va ocórrer en el cas d'Oriola, on la seva participació en la propietat agrària havia retrocedit cap al 1830 respecte al

segle anterior: el creixent intervencionisme monàrquic en el poder municipal i l'ascens de propietaris de nou caire serien les raons d'aquest retrocés.⁶⁰ Més tard, quan es consumeix la pèrdua del privilegi, la petita noblesa va declinar irremediablement, malgrat que algun membre ocupara posicions destacades en la nova societat de propietaris. Els indicis que podem obtenir per a altres zones mostren un destí semblant: a Alzira molts pocs dels cognoms d'*hidalgos* coneguts al segle XVIII apareixen a la centúria següent com a propietaris, i el mateix es pot dir del cas d'Algemesí.⁶¹ En conjunt, doncs, la continuïtat de la petita noblesa en les *élites* locals sembla haver estat mínima després de les transformacions liberals.

En canvi, el canviant món dels comerciants va constituir un component fonamental de les oligarquies locals que es configuraren al llarg del segle XIX. La mercantilització de la producció agrària exigia un primer estadi d'intermediaris en l'àmbit local o comarcal, els quals podien assolir una posició econòmica sòlida. Sota l'Antic Règim aquests sectors de comerciants van participar ja en la propietat agrària, però el bloqueig del mercat de terres els afectava particularment; per això, les mesures liberals els van obrir la possibilitat d'ampliar els patrimonis i de passar a situar-se entre els propietaris més poderosos d'alguns llocs. En qualsevol cas, com s'esdevenia també en el món del gran comerç urbà, la compatibilització de negocis passarà a ser una característica essencial: comerç, usura, beneficis agraris i fins i tot incipients activitats manufactureres coincidiran a les mans d'una mateixa persona. Així ocorria, per exemple, en el cas de Matías Sorzano, comerciant, prestamista i gran propietari —amb pretensions de noblesa— a l'Oriola del segle XIX; o de Luis M. Prat, pertanyent a una família de comerciants alzirencs des del segle XVIII i consolidat cap a la meitat de la centúria següent com a terratinent i propietari de més de la meitat dels artefactes seders existents a la ciutat. El seu volum de riquesa i la seua multiplicitat de funcions convertien aquesta mena de personatges en un element clau de les noves xarxes de poder de l'època liberal. Aquest seria el cas de Sorzano, un important home de negocis de llarga militància carlina, que es convertí en la base d'una exclusivista xarxa de poder, representada a Oriola pels Rebagliato —gendres seus— i connectada amb els Roca de Togores i el moderantisme dur a Madrid i València.

Finalment, el tercer component de les oligarquies locals que cal esmentar el constitueixen els pagesos enriquits. Malgrat que moltes vegades resulta difícil establir una separació clara entre aquest sector i el dels comerciants (els negociants en seda de la Ribera del Xúquer eren també durant el Vuit-cents grans propietaris agraris), convé ressaltar de manera diferenciada com la creixent desigualtat en les comunitats rurals es traduïa en l'existència d'un grup compost bé de grans emfiteutes o de propietaris enfranquits a les zones de senyoria, bé de terratinents d'origen pagès a les de reialenc. L'expansió agrària del segle XVIII va afavorir aquests processos d'acumulació, en especial en les àrees de regadiu intensiu i, encara que la competència dels inversors urbans en l'adquisició de ter-

60. J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit.

61. T. PERIS, *Propiedad y cambio...*, op. cit., ps. 144-151; i J. A. DOMINGO, op. cit., p. 238.

res va poder limitar el desenvolupament dels sectors locals preeminents, de vegades el mateix lligam amb els grans patrimonis forasters en qualitat d'administradors o apoderats va oferir oportunitats de consolidació. Igualment, el conreu en arrendament de grans finques de propietaris no residents va ajudar a l'enriquiment d'aquests sectors. La possibilitat d'intervenir en l'explotació de la terra d'una manera més acurada, un control més immediat sobre els mecanismes de reg, i el coneixement personal de les estructures de la comunitat en què residien —i en les quals estaven implicats— i del seu mercat de terres eren factors que els proporcionaven certs avantatges sobre els propietaris aliens a la zona. A més, aquests burgesos locals a cavall entre la gestió rendista de la propietat, el préstec i el comerç d'articles agraris o d'adobs i eines constituïen la peça clau en l'estructuració de les relacions polítiques de dependència i subordinació del complex món de jornalers, conreadors precaris i petits propietaris; l'associació, ja esmentada, amb la gran propietat forastera en condició d'administradors, reforçava de vegades aquest paper. A açò s'afegia sovint la regulació dels sistemes de reg i el seu control institucional. En aquest terreny es varen produir igualment canvis substancials: cap al primer terç del segle —en connexió amb els canvis sociopolítics del liberalisme— s'operà una renovació generalitzada de les ordenances de reg (casos, per exemple, d'Alzira, Cullera, Oriola, Sueca), lligada a la iniciativa de nous propietaris rics que tractaven de controlar la regulació institucional de l'ús de les aigües, alhora que influïen decisivament en el poder municipal.⁶²

Els processos de formació d'aquestes *élites* foren molt diversos i hi intervingueren multitud de factors. Algunes oligarquies, per exemple, s'afermaren i trobaren cohesió en la lluita antisenyorial. És el cas d'Alberic, on quatre o cinc famílies d'emfiteutes enriquits dirigiren els reiterats enfrontaments amb la Senyoria al llarg del selge XVIII,⁶³ i, al segle següent, aconseguida l'abolició dels drets d'aquella, consolidaren uns patrimonis d'extraordinari abast: quatre terratinents d'Alberic pertanyents a aquelles famílies apareixen cap a 1865 entre els majors contribuents de la província. En la mateixa dinàmica cal situar l'aparició d'un sector d'emfiteutes rics i bel·ligerants contra el règim senyorial a Sueca, on, malgrat tot, no evitaren una forta penetració d'inversors urbans durant el segle XIX. El altres casos com Carcaixent, va ser la fluïdesa del mercat de la terra en una zona de reialenc, unida al desenvolupament agrari i a un ampli control sobre el comerç comarcal de fulla de morera i de seda en brut, la que configurà una sòlida oligarquia capaç de dificultar la penetració de les classes urbanes en la propietat del lloc.⁶⁴ Com en el cas d'Alberic, era un nombre molt reduït de famílies les que constituïen el nucli d'aquestes oligarquies.

62. S. CALATAYUD, *Transformaciones jurídicas y sociales en la Acequia Real del Júcar durante el siglo XIX*, «Estudios d'Història Contemporània del País Valencià», núm. 5 (1984), ps. 295-321.

63. M. ARDIT, *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)* (Barcelona, Ariel, 1977).

64. F. ANDRÉS i R. FRANCH, *Incidencia...*, op. cit., p. 63. «El marqués de la Calzada [...] era el primer cosechero de la Villa, de tal manera que su casa señorial no era sino un inmenso criadero en la que se podían avivar y cosechar de 7 a 8 libras de simiente. Además prestaba dinero a los otros cosecheros, compraba el capullo y después de hilado lo remitía a Sevilla en grandes caravanas», F. Fogués, cit. en F. TORRES, op. cit., p. 228.

Els canvis polítics liberals, per la seva banda, es mostraren extraordinàriament actius en la promoció de sectors cap al cim de les societats rurals: a Oriola, el període dels governs progressistes va encimbellar un grup originari del comerç i la manufactura que fins aleshores havia tingut escassos contactes amb la propietat agrària; en arribar l'època moderada, un altre sector, d'origen comercial-prestamista, però amb més tradició com a propietari de terres, es va establir en el nucli de l'*élite* local. Tant en un cas com en l'altre es tractava de sectors aliens a les velles oligarquies, encara que militaren entre el moderantisme dur i el carlisme: el recanvi dels sectors dominants en l'àmbit local sembla, doncs, innegable, malgrat el conservadorisme polític que sovint exhibien.⁶⁵

Resten irresoltes, però, algunes qüestions importants: Quin seria el pes real de les *élites* locals en l'estructura social de les zones de regadiu? Com va evolucionar amb el pas del temps? Les xifres recollides al quadre V intenten una aproximació al problema. Partint d'una participació important de les *élites* locals en la gran propietat a principis del segle XIX —especialment a Sueca, on la major dels grans propietaris són veïns—, les trajectòries fins a la Revolució Liberal no coincideixen: en llocs com Sueca (amb amples possibilitats d'estendre la superfície conreada) comença molt aviat una accelerada caiguda, mentre que en altres com Alzira es mantenen els percentatges de participació. En canvi, els efectes de la Revolució (i de la conjuntura de transició a la nova especialització agrària) reduïren en tots els llocs d'una manera notable el pes relatiu dels hisendats locals, una bona part dels quals eren institucions religioses. I si atenem al sector superior de l'*élite*, la pèrdua de posicions és encara més visible: molts pocs propietaris locals es troben entre els terratinents més importants.

La dinàmica social i econòmica del segle XIX no va afavorir, doncs, un protagonisme únic de les oligarquies locals, malgrat que la seva participació en les compres de béns desamortitzats no va ser menyspreable (en especial en la de Madoz). No cal pensar, però, en un retrocés d'aquest sector de propietaris: perderen posicions en la forta competència amb els inversors urbans, però mantingueren una presència significativa entre els hisendats més forts i restaren ben instal·lats entre la mitjana propietat benestant. I sempre trobem excepcions destacades, com és el cas de Cullera, on la gran propietat del segle XIX «[...] *no es de origen foráneo sino que se fragua en el interior mismo de la comunidad*».⁶⁶ D'altra banda, un factor poc conegut fins al moment pot matisar la conclusió que hom extreu de les xifres anteriors: la penetració de determinades *élites* locals en la propietat agrària de pobles propers sembla haver estat un fenomen molt estès, fins al punt que hom podria parlar, a tall d'hipòtesi, de l'existència de vertaderes oligarquies comarcals. Els exemples de Carcaixent i Alzira comencen a mostrar l'abast d'aquest fenomen: cap al 1850, els veïns d'aquests dos municipis posseïen entre un terç i la meitat de les terres d'un bon nombre de pobles dels voltants. No coneixem encara la composició social d'aquests propietaris, però, sens dubte, el fort retrocés reflectit al quadre V seria menor si incloguérem aquest major àmbit terri-

65. J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit.

66. J. ROMERO I J. CUCÓ, *La estructura de la propiedad...*, op. cit., p. 61.

QUADRE V. Propietaris de més de 10 ha (Alzira i Algemesí) i de 20 ha (Sueca)

	Alzira			Algemesí				Sueca ²			
	1802	1838	1861	1802	1845	1861	1879	1800	1834	1870	1895
Nombre	50	77	76	31	30	40	52	35	31	64	65
% de la superfície	40,6	41,6	45,3	22,6	20,8	30,9	31,9	39,2	42,1	48,2	49
Veïns	25	44	25 ¹	16	14	19	25	28	19	31	30
% de la superfície	18,1	19,6	7,1	9,8	6,7	10,3	11,3	32	24,4	18,2	18,5
Veïns entre els 25 més grans	12	11	4	13	9	10	7	20	15	12	7
Veïns entre els 10 més grans	-	4	2	2	1	1	2	-	5	4	-

1. Hem exclòs dos propietaris veïns que, segons tots els indicis, havien adquirit grans superfícies desamortitzades per encàrrec de propietaris forasters.

2. Inclou només les terres de reg.

Font: J. ROMERO, *Propiedad agraria...*, op. cit.; S. CALATAYUD, *Capitalismo agrario...*, op. cit.; J. A. DOMINGO, *Estructura agraria...*, op. cit.; Arxiu Municipal d'Alzira i Arxiu de la Comunitat de Regants de Sueca.

torial de les inversions dels oligarques de pobles importants. En conjunt, doncs, els terratinents dels nuclis amb un potencial demogràfic i econòmic elevat van mantenir una participació notable en la gran propietat del regadiu. Açò contrasta amb els nombrosos casos de nuclis més petits, on pràcticament cap dels grans propietaris era veí. Tanmateix, tant en un cas com en l'altre, cal tenir en compte el fenomen del trasllat a les ciutats d'alguns membres de les oligarquies locals.

Quan es comença a alterar la tendència registrada al llarg del Vuit-cents? La informació de què disposem per al cas d'Alzira⁶⁷ mostra que entre 1874 i 1930, gairebé cent dels cent seixanta-quatre més grans compradors de terres van ser veïns i adquiriren el 65% de les propietats transferides, la qual cosa indica una reducció de les adquisicions de tipus especulatiu pel capital urbà. La nova tendència, però, no restava totalment definida: les inversions urbanes tornaren a ser dominants a partir de la Primera Guerra Mundial. Les conjuntures econòmiques i els orígens dels capitals invertits —procedents exclusivament de l'explotació agrària en el cas dels propietaris locals, enfront d'una acumulació més diversificada en els altres— serien els factors que determinarien aquestes fluctuacions. La configuració de les *élites* locals de propietaris va estar subjecta, doncs, durant tot aquest període a una presència important dels terratinents urbans. L'estudi de les relacions entre aquests dos sectors de grans propietaris pot constituir un element de primer ordre per a la comprensió de les relacions de poder a l'àmbit rural: les relacions entre terratinents locals i grans propietaris forasters o traslladats a les ciutats semblen haver estat intenses i de caire divers (gestió de patrimonis, clientelisme etc.)

CONCLUSIÓ

Les pàgines anteriors han tractat de mostrar l'evolució social i econòmica d'un món agrari caracteritzat per la seua complexitat. La disponibilitat d'un nombre creixent d'estudis sobre les relacions econòmiques establertes al voltant de la terra i la seua explotació han permès de donar compte d'aquesta complexitat. Tanmateix, som lluny encara de conèixer amb el mateix detall tot el que fa referència a les relacions de poder establertes a l'interior de la societat agrària. Hom pot apuntar, però, un primer balanç provisional per concloure aquest treball.

D'entrada, cal desterrar la idea d'unes *élites* continuïstes i homogènies al llarg del temps: contràriament, la constant renovació i la diversitat a l'interior de cadascuna de les categories assenyalades constituïren les característiques essencials. En aquest procés de canvi, la Revolució Liberal i la crisi dels anys vuitanta marquen talls importants. Fins al moment de la Revolució dominen (a banda de l'Església) els propietaris rendistes que procedien de la petita noblesa i d'un món de negociants que cercava d'ennobrir-se. Com a instruments d'acumulació eren importants l'amortització, els vincles i el crèdit. I, en general, van erosionar l'autonomia de les fortunes locals, que tractaren d'incloure en la seua òrbita. En aquest sentit, la solidesa d'alguns notables locals i la seua capacitat de

67. S. CALATAYUD, *Capitalismo agrario...*, op. cit., p. 143.

mobilització popular contra els senyors (Alberic, Sueca, Elx, etc.) mostra, per a algunes zones, l'existència d'un repte socio-polític important des de finals del segle XVIII. Paral·lelament, com que aquests sectors llogaven la major part de les seues terres, es va reproduir tota una constel·lació d'unitats pageses subalternes.

Entre 1840 i 1880 s'assisteix a una renovació profunda, que no pot ser encoberta per la supervivència —ben selectiva— d'antigues fortunes. En aquesta renovació sembla que hi va haver dos fets claus: l'ocupació del poder local i provincial com a mitjà per a consolidar patrimonis agraris i la capacitat de renovació de l'agricultura comercial. Fins als anys setanta es confirmaren noves *élites* que —amb la reducció al mínim de la participació *pagesa* en la propietat de la terra— s'integraren en xarxes caciquils més o menys àmplies i homogènies. Però, justament, la importància d'aquestes *élites* d'arrels locals (encara que se n'haguessen anat a viure a Madrid, Alacant o València), fa molt difícil d'acceptar la teoria d'un caciquisme unidireccional *des de dalt*. I, en canvi, el fet que aquesta concentració renovada de la terra anara acompanyada del predomini de les explotacions fragmentades i arrendades té algunes implicacions rellevants. D'una banda, la importància de les formes de control *personalitzades* i no institucionals, la qual cosa es posa de manifest en fenòmens com el bloqueig de les iniciatives de promoció del crèdit agrari que dugueren a terme els grans propietaris de la Safor, segons ha estudiat S. Garrido,⁶⁸ per a evitar la pèrdua del poder que els conferia la seua condició de prestamistes. De l'altra, l'existència de tensions *des de baix* i de contrapartides *des de dalt* per tal d'integrar societats agràries amb molts graons (administradors, comerciants, prestamistes, arrendataris amb terra i sense terra, etc.) i no un món bipolar (els propietaris de la terra i els que *no tenen res*), sobretot perquè, encara que els graons inferiors eren evidentment *pobres*, eren en bona mesura *necessaris* dins d'una agricultura intensiva.

A partir de 1875-1885 es produïren canvis en diferents direccions. Els terratinents més dinàmics eren ara un poc més inversors, de manera que o cedien terra a canvi de transformacions agràries o contractaven mà d'obra, amb la qual cosa entraven en el mercat de treball.⁶⁹ Alhora, es registrava l'ascens d'un sector de petits propietaris que, en part, podien ser integrats pels grans propietaris d'una manera relativament nova: amb un ajut econòmic a través del crèdit que no era a l'abast de tots. D'aquesta manera, s'obria una nova divisió del món agrari valencià, entre l'augment de l'obrerisme militant i un tradicionalisme nou de vegades molt generalitzat. La importància especial d'aquest darrer fenomen al País Valencià no sembla que es pugui atribuir a l'immobilisme suposat del món agrari des de la fi de l'Antic Règim: més aviat, igual com l'ascens de l'obrerisme, era el fruit —en aquest cas, no previst per les visions lineals del capitalisme— d'un desenvolupament contemporani on els *pagesos* eren lluny de no tenir futur.

68. S. GARRIDO, *op. cit.*

69. P. UTRILLA, *op. cit.*, estudia les propostes de reestructuració de les formes d'explotació de la terra propugnades per alguns agraristes a finals de segle. Aquestes es debatien entre la insistència a reemplaçar l'arrendament pel conreu directe —allò que implicava transformar els arrendataris pobres en jornalers, d'una manera que, de fet, no es generalitzà— i diverses fórmules per a utilitzar el treball dels colons en la millora del terreny i la introducció de nous conreus, a canvi de facilitar l'accés de la pagesia a la propietat d'una part de la terra transformada.